

Anderhalve eeuw godsdienstwijsbegeerte in de Universiteit Leiden

Authors	Drees,W.B.
Published in	NTT Journal for Theology and the Study of Religion
DOI	10.5117/NTT2024.2.001.DREE
Publication Date	2024-06-01
Document Version	publishersversion
Link	https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/7f1684a8-dabe-47fc-847b-10ccce920627
Citation	Drees, W B 2024, 'Anderhalve eeuw godsdienstwijsbegeerte in de Universiteit Leiden', NTT Journal for Theology and the Study of Religion, vol. 78, no. 2, pp. 69-77. https://doi.org/10.5117/NTT2024.2.001.DREE
Download Date	2026-03-15 11:15:15
Rights	<p>General rights</p> <p>Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research. - You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain - You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal" <p>Take down policy</p> <p>If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.</p>

Anderhalve eeuw godsdienstwijsbegeerte in de Universiteit Leiden

Willem B. Drees

Secretaris voor de geestes- en maatschappijwetenschappen van de Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen; emeritus hoogleraar van de Universiteit Leiden en Tilburg University, NL
wb@drees.nl en w.b.drees@tilburguniversity.edu
ORCID: 0000-0002-6528-1806.

Abstract

A Century and a Half Philosophy of Religion at Leiden University

In the context of the separation of Church and State in the Netherlands a new arrangement for theology in public universities was introduced in 1876. Church-related systematic theology was replaced by philosophy of religion. In a recent book, Leiden's last full professor for philosophy of religion, Willem B. Drees, draws on the work of his predecessors to document changes in the academic reflection on religion in the last century and a half. Papers from a symposium on this topic follow in this issue of *NTT JTSR*. The present contribution introduces the rise and fall of philosophy of religion at Leiden University.

Keywords: Leiden University, liberal theology, philosophy of religion, secularization, separation of Church and State

Godsdienstwijsbegeerte werd aan de Nederlandse universiteiten ingevoerd met de Wet op het Hooger Onderwijs van 1876. In 2013 werd de leerstoel godsdienstwijsbegeerte, ethiek en encyclopedie der godgeleerdheid aan de Universiteit Leiden afgeschaft. Hoe is godsdienstfilosofie ingevuld in de anderhalve eeuw dat dit vak een plaats had aan deze universiteit? Wat kunnen we hiervan leren over wetenschappelijke en maatschappelijke veranderingen in Nederland? In *Denken over geloven: Van moderne zekerheid tot agnostische terughoudendheid* behandel ik, zelf de laatste Leidse

hoogleraar voor de genoemde vakken, deze ontwikkeling.¹ In een symposium gehouden op donderdag 19 oktober 2023 reageerden collega's op de opkomst en ondergang van de godsdienstwijsbegeerte. Enkele van hun overwegingen en mijn reflectie daarop volgen hier in dit nummer van het *NTT: Journal for Theology and the Study of Religion*.

Opkomst en ondergang van de godsdienstwijsbegeerte

In de negentiende eeuw nam de behoefte aan een kerkelijk neutrale opstelling van de overheid toe. Bovendien ontwikkelde zich een sterker besef van het eigen karakter van de wetenschap, van wetenschappelijke methoden en van mogelijke objecten van wetenschap. Voor veel disciplines was het een bescheiden aanpassing. Kerkgeschiedenis klinkt partijdig, maar cultuurgeschiedenis van het christendom is legitiem. De Bijbel kan bestudeerd worden als een boek van mensen, samengesteld in een andere tijd en cultuur. Naast wetenschappelijke varianten van dergelijke, eerder theologische, vakken werd in de nieuwe Wet op het Hooger Onderwijs in 1876 “de geschiedenis der godsdiensten in het algemeen” als academisch vak ingevoerd. Ook dit was een historisch vak, in beginsel volstrekt neutraal ten aanzien van de variatie aan godsdiensten. Al was dat in de praktijk minder het geval, tot schade van het vak, zoals Albert F. de Jong in zijn bijdrage duidelijk maakt.² De theologische faculteiten van de openbare universiteiten bleven gestempeld door de protestantse cultuur in Nederland.

Voor de systematische theologie was de ontwikkeling problematisch. Kan men wel wetenschappelijk over God spreken? Of is alleen godsdienstwetenschap mogelijk, het bestuderen van godsdiensten, van de manieren waarop mensen individueel en collectief zich religieus gedragen? Wat te doen met de dogmatiek, de normatieve theologie? Wiens theologie geldt dan? En waarop is dat normatieve karakter dan gebaseerd? Dit vak paste wetenschappelijk en maatschappelijk niet meer in de openbare universiteit. Maar de meeste studenten theologie werden predikant. Die moeten zich toch ook bezinnen op geloof, de eigen overtuigingen. Zij kunnen niet slechts als historici kennis nemen van overtuigingen van anderen, lang geleden of ver weg. Zo kwam in 1876 de godsdienstwijsbegeerte als inhoudelijk vak

1 Willem B. Drees, *Denken over geloven: Van modern zekerheid tot agnostische terughoudendheid* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023).

2 Albert F. de Jong, “Tieles ondergang,” *NTT* 78, no. 2 (2024).

in de plaats van de kerkelijke theologie.³ Methodologisch is dit een vorm van filosofie, en dat is in de moderne universiteit legitiem. Inhoudelijk zijn de vragen die in de godsdienstfilosofie aan de orde komen, de vragen van de godgeleerdheid, vragen naar de aard, betekenis en plausibiliteit van religieuze overtuigingen.

Voor de predikantsopleiding kregen kerkgenootschappen, althans de Nederlandse Hervormde Kerk en de Lutheranen, Remonstranten en Doopsgezinden, de gelegenheid om hoogleraren *bij* (maar niet *in*) een of meer universiteiten te benoemen. Deze hoogleraren gingen voor aanstaande predikanten in hun kerkgenootschap een aanvullende kerkelijke opleiding verzorgen. Deze tweetrapsstructuur werd bekend als de *duplex ordo*.

In 2007 werden de kerkelijke opleidingen van de Protestantse Kerk in Nederland, ontstaan uit een fusie van de hervormde, gereformeerde en lutherse kerken in Nederland, samengevoegd in de Protestantse Theologische Universiteit, de PThU. In 2010 concentreerde de PThU haar opleidingen op twee plaatsen, in Groningen en Amsterdam, waar een samenwerking werd aangegaan met de Vrije Universiteit.⁴ Voor de openbare universiteiten die nog een programma theologie hadden, verviel met het vertrek van de kerkelijke opleiding c.q. de PThU het belangrijkste beroepsperspectief voor de studenten. De vakken die met het oog daarop relevant waren, zoals de bijbelwetenschappen en de godsdienstwijsbegeerte, werden minder belangrijk. In 2013 werden in Leiden bij een reorganisatie de leerstoelen voor de bestudering van het Oude Testament en het Nieuwe Testament en voor de Godsdienstwijsbegeerte, ethiek en encyclopedie der godgeleerdheid opgeheven, als mede een leerstoel voor de bestudering van het wereldchristendom. Ook in Utrecht verdween in die jaren de leerstoel Godsdienstwijsbegeerte. In Groningen zijn er momenteel nog twee leeropdrachten die elementen van de godsdienstwijsbegeerte in zich dragen, maar ook daar heeft dit vak haar centrale positie in het palet van vakken verloren.⁵

3 Een overzicht van de veranderingen in 1876 en de nieuwe vakken biedt Arie L. Molendijk, "De beoefening van de theologie in Nederland aan openbare instellingen voor hoger onderwijs," in *Tweestromenland: Overwijsgerige en belijdende theologie*, red. H.J. Adriaanse (Leuven: Peeters, 2001), 31-52, in het bijzonder 41.

4 Voor enkele gegevens en links, zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Protestantse_Theologische_Universiteit. Geraadpleegd op 29 december 2023.

5 Aan de RUG heeft Arie L. Molendijk bij zijn leeropdracht Geschiedenis van het christendom ook een leeropdracht Filosofie, beide in deeltijd, en Christoph Jedan de leeropdracht Ethiek en vergelijkende godsdienstwijsbegeerte, waarbij de nadruk op de ethiek ligt (zie <https://www.rug.nl/staff/a.l.molendijk/> en <https://www.rug.nl/staff/c.jedan/research>, geraadpleegd op 29 december 2023).

Zo kunnen we spreken van de opkomst en ondergang van de godsdienst-wijsbegeerte, in samenhang met het verdwijnen van de kerkelijke opleidingen bij deze universiteiten. Deze ontwikkeling is in belangrijke mate een gevolg van veranderingen in de positie van de kerken in Nederland én daarmee van minder interesse in een opleiding tot predikant.

Godsdienstwijsbegeerte tussen wijsbegeerte, godsdienstwetenschap en theologie

Disciplinair is godsdienstfilosofie een vorm van filosofie. Inhoudelijk overlapt het met de theologie. En zoals taal filosofie geïnformeerd wordt door de bestudering van de variatie in talen van nu en vroeger, zo zou de godsdienstwijsbegeerte geïnformeerd moeten zijn door de historische en sociaalwetenschappelijke bestudering van godsdiensten. Fraai komt deze positie tot uiting in twee formuleringen van mijn Groningse leermeester godsdienstfilosofie, H.G. Hubbeling, die meende te kunnen stellen “dat de godsdienstwijsbegeerte daarin van de godsdienstwetenschap verschilt, dat hierin wél de waarheidsvraag (en de vraag naar de waarde van een bepaalde godsdienst) kan worden gesteld. Wij zouden zelfs de volgende ‘formule’ kunnen opstellen: godsdienstwijsbegeerte = godsdienstwetenschap + het stellen van de waarheidsvraag.”⁶ Vanwege de normatieve interesse in waarheid en waarde wordt de godsdienstfilosofie gedreven door andere vragen dan de meer beschrijvende en sociaalpsychologisch verklarende godsdienstwetenschappen.

Zo staat het vak dicht bij de systematische theologie. Maar als tak van de filosofie kan de godsdienstfilosofie niet uitgaan van religieuze uitgangspunten. Dat is de tweede formulering die ik van Hubbeling overneem: “Als voorlopig onderscheid tussen theologie en filosofie willen wij de volgende scheidingslijn trekken. Bij een wijsgerige benadering wordt géén beroep op openbaring gedaan; bij een theologische benadering wel.”⁷ Hoe ontwikkelde dit vak, en de daarmee gecombineerde systematische vakken, de zedekunde of ethiek en de encyclopedie der theologie, een meer wetenschapsfilosofisch vak over de samenhang in de opleiding, zich in de theologische faculteit van de Leidse universiteit?

6 H.G. Hubbeling, *Denkend geloven: Inleiding tot de wijsbegeerte van de godsdienst* (Assen: Van Gorcum, 1976), 11.

7 Hubbeling, *Denkend geloven*, 9.

Het Leidse venster

Vereenvoudigd kan men de kerkelijke situatie in de Hervormde Kerk in Nederland rond 1876 schetsen als gestempeld door de spanning tussen orthodoxe “confessionelen” en liberale “moderneren,” later ook aangeduid als “vrijzinnigen.” Leiden geldt als het academische bolwerk van de moderne theologie. Voor deze theologen was de overgang naar een godsdienstwetenschappelijke faculteit theologie precies dat wat zij wensten. Vrij van confessionele bemoeienis gingen zij verder met de ontwikkeling van hun moderne theologie. De eerste hoogleraar godsdienstfilosofie, J.H. Scholten (1811-1881), streefde naar een redelijk geloof. Dat had geleid tot zijn grote systematische hoofdwerk *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen, uit de bronnen voorgesteld*. Op een enkel uitgangspunt, Gods “volstreckte heerschappij in de natuurlijke en zedelijke wereld” werkte hij een bouwwerk uit dat wel getypeerd is als “Calvinistisch Spinozisme.”⁸ Abraham Kuenen (1828-1891), een zéér prominente bijbelwetenschapper, doceerde ook de ethiek. Het ethisch monotheïsme van de profeten van Israël en de gelijkenissen die Jezus verteld zou hebben, sloten aan bij zijn normatieve oriëntatie. De derde moderne theoloog L.W.E. Rauwenhoff (1828-1889) behandelde in zijn *Wijsbegeerte van den godsdienst* geloof als vertrouwen op de zedelijke wereldorde. Geloofsvoorstellingen zijn producten van “de dichtende verbeelding,” en mogen aan latere opvattingen worden aangepast.⁹

De dominantie van de moderne theologie in Leiden werd in 1889 doorbroken doordat het eerste volledig confessionele kabinet tot opvolger van Rauwenhoff de meer orthodoxe ethische theoloog J.H. Gunning (1829-1905) benoemde als hoogleraar voor de godsdienstwijsbegeerte. In zijn inaugurele rede kondigde hij zijn perspectief aan als *Wijsbegeerte van den godsdienst uit het beginsel van het geloof der gemeente*.¹⁰ Gunning achtte het christendom de enige echte godsdienst; andere godsdiensten beschouwde hij als bijgeloof. Enkele jaren later concludeerde hij dat zijn uitgangspunt voor dit vak strijdig was met de bedoeling van de wetgever, en droeg hij de godsdienstwijsbegeerte over aan de hoogleraar geschiedenis der godsdiensten C.P. Tiele (1830-1902). In tegenstelling tot Gunning meende Tiele dat

8 J.H. Scholten, *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen, uit de bronnen voorgesteld*, deel 2 (Leiden: P. Engels, 1850), 1. Karakterisering: H.G. Hubbeling, “Calvinistisch Spinozisme: J.H. Scholten,” *Bzzlletin* 13, no. 121 (1984): 16-19.

9 L.W.E. Rauwenhoff, *Wijsbegeerte van den godsdienst. Eerste gedeelte. Het stelsel* (Leiden: E.J. Brill en S.C. van Doesburgh, 1887), 612.

10 J.H. Gunning, *De wijsbegeerte van den godsdienst uit het beginsel van het geloof der gemeente* (Utrecht: Breijer, 1889).

men in het wetenschappelijk werk uit moet gaan van de godsdiensten zoals die zich als menselijke werkelijkheid voordoen. In zijn Gifford lezingen in Edinburgh kwam Tiele wel tot de conclusie dat het christendom in haar moderne, liberale gestalte de hoogst ontwikkelde van de godsdiensten van de wereld was.¹¹ De opvolger van Gunning als hoogleraar ethiek, de ethische theoloog en godsdienstwetenschapper Pierre Daniel Chantepie de la Saussaye (1848-1920), prees in zijn Levensbericht Tiele om zijn feitenkennis, maar hij stelde ook een kritische vraag over de wijze waarop Tiele aan zijn godsdienstwetenschappelijke kennis wijsgerige conclusies verbond. “Dat het wezen van den godsdienst in aanbidding bestaat heeft hij niet na rondvraag bij Eskimo’s en Negers vernomen, dit is niet het algemene maar het hoogste in den godsdienst; het zijn de godsdienstige overtuigingen waarvan hij prediker is geweest die hem dit, buiten zijn wetenschappelijke methode om, hebben geleerd.”¹²

Met Chantepie de la Saussaye komt de persoon, meer dan de kerk, voorop te staan. Het is géén toeval dat zijn echtgenote de eerste Nederlandse vertaling van werk van Søren Kierkegaard publiceert.¹³ De existentiële problematiek die rond de Eerste Wereldoorlog sterker beleefd wordt, leidt bij zijn opvolger als hoogleraar ethiek, en later ook als hoogleraar godsdienstwijsbegeerte, Karel H. Roessingh (1886-1925) tot een krachtigere nadruk op de afstand tussen ideaal en werkelijkheid. Geloof is er niet dankzij de goede orde die we aantreffen; het is een waagstuk dat we aangaan *ondanks* alles wat er gebeurt en alle relativering die er van historische kennis uitgaat. Argumentatief komt hij uit bij pluralisme, maar existentieel ziet hij voor zichzelf Christus als “de zin der geschiedenis, en zoo benauwt mij het rusteloos, schijnbaar zineloos voorbijglijden van alle werkelijkheid niet meer.”¹⁴ Bij Roessingh komt, sterker dan bij zijn voorgangers, de filosofie meer aan bod, met name het Duitse neokantianisme. Na zijn vroege dood wordt hij opgevolgd door H.T. de Graaf (1876-1930), met Roessingh een van de grote mensen van de vrijzinnig-protestantse jeugdbeweging die in die periode gestalte krijgt. De Graaf spreekt in zijn godsdienstfilosofische werk *Om het eeuwig goed*

11 C.P. Tiele, *Inleiding tot de godsdienstwetenschap, Tweede reeks, Nov.-Dec. 1898* (Amsterdam: Van Kampen, 1900).

12 P.D. Chantepie de la Saussaye, “Cornelis Petrus Tiele, 16 december 1830-11 januari 1902,” in *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen* (Amsterdam: Johannes Müller, 1902) 154.

13 *Keur uit de werken van Søren Kierkegaard*, vertaald door R.M. Chantepie de la Saussaye (Haarlem: Bohn, 1905).

14 K.H. Roessingh, “Geloof en geschiedenis,” in *Verzamelde werken van Dr. K.H. Roessingh, tweede deel*, bijeengebracht door Dr. G.J. Heering, (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1926), 315.

van geloof dat ondanks eindigheid het leven *toch* zin heeft. In religies leeft de overtuiging dat ons eindige leven betekenis heeft “in het onuitputtelijk levensverband.” Sterker dan bij zijn voorgangers en opvolgers zou men bij De Graaf ook kunnen spreken van christelijk of religieus humanisme.¹⁵

De recentere Leidse hoogleraren godsdienstfilosofie zijn, net als Roessingh en De Graaf, vrijzinnige theologen die zich verstaan met de uitdagingen van hun tijd. Zo reageert L.J. van Holk (1894-1982) in het interbellum op het cultuurpessimisme van zijn tijd en is hij in de jaren zestig namens de internationale vrijzinnig-protestanten een van de waarnemers bij het Tweede Vaticaans Concilie, al is deze cultuurfilosoof later teleurgesteld in de ontwikkelingen in de Rooms-Katholieke Kerk.¹⁶ H.J. Heering (1912-2000) bevordert de aandacht voor moderne joodse filosofie, in het bijzonder voor het werk van Frans Rosenzweig en de ethische inzet bij Emmanuel Levinas.¹⁷ Bij mijn directe voorganger H.J. Adriaanse (1940-2012) leidt respect voor de wetenschap tot grote terughoudendheid in zijn spreken over God, een terughoudendheid die goed aansluit bij zijn persoonlijke oriëntatie.¹⁸ Zelf was ik de eerste hoogleraar godsdienstwijsbegeerte in Leiden die geen predikant was geweest. In mijn jaren kreeg het belang van andere godsdienstige tradities, in het bijzonder de islam, een grotere betekenis, zowel door maatschappelijke ontwikkelingen als ook door de opbouw van een opleiding Wereldgodsdiensten.

Vooruitblik op deze thematische sectie

Hierna volgen overwegingen van drie collega's. Arie Molendijk schreef studies over de Nederlandse godsdienstwetenschap en de moderne theologie in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw.¹⁹ Marcel Sarot is als

15 H.T. de Graaf, *Om het eeuwig goed. Inleiding tot het religieuze geestesleven* (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1923), 143; H. Faber, *Het christelijk humanisme van Dr. H.T. de Graaf* (Assen: Van Gorcum, 1963).

16 L.J. van Holk, *De ondergang van het avondland: De geschiedenisfilosofie van Oswald Spengler* (Leiden: Leidse uitgevermaatschappij, 1924) en L.J. van Holk, *De grote verbroekeling* (Hilversum: Paul Brand, 1968).

17 R. Munk en F.J. Hoogewoud, red., *Joodse filosofie tussen rede en traditie: Feestbundel ter ere van de tachtigste verjaardag van Prof.dr. H.J. Heering* (Kampen: Kok, 1993).

18 H.J. Adriaanse, “Geloof als bewaren van een geheim,” in *Een beetje geloven: Actualiteit en achtergronden van het vrijzinnig christendom*, red. W.B. Drees (Amsterdam: Balans, 1999), 85-101.

19 Arie L. Molendijk, *The Emergence of the Science of Religion in the Netherlands* (Leiden: Brill, 2005) en Arie L. Molendijk, *Protestant Theology and Modernity in the Nineteenth Century Netherlands* (Oxford: Oxford University Press, 2022).

godsdienstfilosoof opgeleid in Utrecht, academisch en religieus een ander klimaat dan het Leidse. Hij bekleedt thans de leerstoel voor fundamentele theologie aan de Faculteit voor Katholieke Theologie van Tilburg University. Albert F. de Jong is hoogleraar vergelijkende godsdienstwetenschap en de geschiedenis van de religies van de oudheid, de leerstoel die in 1877 met Tiele begon. Christa Anbeek, de vierde spreekster op het symposium, kwam helaas niet tot een schriftelijke bijdrage. Zoals ze ook heeft gedaan in recente boeken, verbond ze geloven met ontregelende ervaringen, de beleving van onze menselijke kwetsbaarheid.²⁰ Molendijk behandelt de vraag “Wat is godsdienstwijsbegeerte.” Sarot behandelt de teloorgang van de godsdienstwijsbegeerte in Nederland. De Jong focust meer op de omgeving, de godsdienstwetenschap én de filosofen die niet in de theologische faculteit zaten. Alle drie lijken ze de vraag centraal te stellen waarom de godsdienstfilosofie vrijwel geheel uit de openbare universiteiten is verdwenen. In mijn respons betoog ik dat de verklaring voor dat proces niet gezocht moet worden in de wijze waarop het vak is ingevuld, de thematiek van *Denken over geloven*, maar in ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving. Zo bieden deze auteurs ieder een eigen geluid over de godsdienstwijsbegeerte in Nederland, naar aanleiding van dit boek over de Leidse godsdienstwijsbegeerte.

Bibliografie

- Adriaanse, H.J. “Geloof als bewaren van een geheim.” In *Een beetje geloven: Actualiteit en achtergronden van het vrijzinnig christendom*, redactie Willem B. Drees, 85-101. Amsterdam: Balans, 1999.
- Anbeek, Christa. *Kwetsbaarheid omhelzen: Op zoek naar gemeenschappen met een hart*. Utrecht: Ten Have, 2023.
- Chantepie de la Saussaye, P.D. “Cornelis Petrus Tiele, 16 december 1830-11 januari 1902.” In *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, 125-154. Amsterdam: Johannes Müller, 1902. Herdrukt in P.D. Chantepie de la Saussaye, *Portretten en kritieken*, 82-120. Haarlem: Bohn, 1909.
- Drees, Willem B. *Denken over geloven: Van moderne zekerheid tot agnostische terughoudendheid*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023.
- Faber, H. *Het christelijk humanisme van Dr. H.T. de Graaf*. Assen: Van Gorcum, 1963.
- Graaf, H.T. de. *Om het eeuwig goed: Inleiding tot het religieuze geestesleven*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1923.

20 Christa Anbeek, *Kwetsbaarheid omhelzen: Op zoek naar gemeenschappen met een hart* (Utrecht: Ten Have, 2023).

- Gunning, J.H. *De wijsbegeerte van den godsdienst uit het beginsel van het geloof der gemeente*. Utrecht: Breijer, 1889. Herdrukt in J.H. Gunning, *Verzameld Werk, deel 2 (1879-1905)*, bezorgd door L. Mietus, 384-410. Zoetermeer: Boekencentrum, 2014.
- Holk, L.J. van. *De ondergang van het avondland: De geschiedenisphilosophie van Oswald Spengler*. Leiden: Leidse uitgeversmaatschappij, 1924.
- Holk, L.J. van. *De grote verbroekeling*. Hilversum: Paul Brand, 1968.
- Hubbeling, H.G. *Denkend geloven: Inleiding tot de godsdienstwijsbegeerte*. Assen: Van Gorcum, 1976.
- Hubbeling, H.G. "Calvinistisch Spinozisme: J.H. Scholten," *Bzzlletin* 13, no. 121 (1984): 16-19.
- de Jong, Albert F. "Tieles ondergang." *NTT Journal for Theology and the Study of Religion* 78, no. 2 (2024).
- Kierkegaard, Søren. *Keur uit de werken van Søren Kierkegaard*, vertaald door R.M. Chantepie de la Saussaye. Haarlem: Bohn, 1905.
- Molendijk, Arie L. "De beoefening van de theologie in Nederland aan openbare instellingen van hoger onderwijs." In *Tweestromenland: Over wijsgerige en belijdende theologie*, redactie H.J. Adriaanse, 31-52. Leuven: Peeters, 2001.
- Molendijk, Arie L. *The Emergence of the Science of Religion in the Netherlands*. Leiden: Brill, 2005.
- Molendijk, Arie L. *Protestant Theology and Modernity in the Nineteenth Century Netherlands*. Oxford: Oxford University Press, 2022.
- Molendijk, Arie L. "Wat is godsdienstwijsbegeerte?" *NTT Journal for Theology and the Study of Religion* 78, no. 2 (2024)
- Munk, R., en F.J. Hoogewoud, redactie. *Joodse filosofie tussen rede en traditie: Feestbundel ter ere van de tachtigste verjaardag van Prof.dr. H.J. Heering*. Kampen: Kok, 1993.
- Rauwenhoff, L.W.E. *Wijsbegeerte van den godsdienst. Deel 1, Het stelsel*. Leiden: E.J. Brill en S.C. van Doesburgh, 1887.
- Roessingh, K.H. "Geloof en geschiedenis." In *Verzamelde werken van Dr. K.H. Roessingh, tweede deel*, bijeengebracht door Dr. G.J. Heering, 305-315. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1926.
- Sarot, Marcel. "De teloorgang van de Nederlandse godsdienstwijsbegeerte: In gesprek met Willem B. Drees." *NTT Journal for Theology and the Study of Religion* 78, no. 2 (2024).
- Scholten, J.H. *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen, uit de bronnen voorgegesteld*, twee delen. Leiden: P. Engels, 1848 en 1850.
- Tiele, C.P. *Inleiding tot de godsdienstwetenschap, Tweede reeks, Nov.-Dec. 1898*. Amsterdam: Van Kampen, 1900.